HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

LEKSIKOGRAFIYA (LUG‘ATSHUNOSLIK): ZAMONAVIY IZOHLI VA SOHAVIY LUG‘ATLARNI TUZISHNING DOLZARB MASALALARI

M.A.Raximova
O‘zDJTSU Sport pedagogikasi, psixologiya va tillari kafedrasi katta o‘qituvchisi
Abdullayev Xolmurod Ulug‘bek o‘g‘li
AYFU magistranti
doi:https://doi.org/10.5281/zenodo.24197468

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek leksikografiyasining nazariy hamda amaliy masalalari, izohli va sohaviy lug‘atlarni tuzish tamoyillari, raqamli va korpus leksikografiyasining bugungi taraqqiyoti izchil tahlil qilinadi. Maqolada leksikografik manbalarni shakllantirishda so‘z tanlash mezonlari, semantizatsiya (izohlash) usullari, terminologik unifikatsiya hamda kompyuter leksikografiyasining imkoniyatlari yaxlit va uzviy matn shaklida yoritib berilgan.
Kalit so‘zlar: leksikografiya, izohli lug‘at, sohaviy lug‘at, terminologiya, semantizatsiya, neologizm, korpus leksikografiyasi, elektron lug‘at, leksik baza, unifikatsiya, ilmiy uslub.

Аннотация: В данной статье последовательно анализируются теоретические и практические вопросы современной узбекской лексикографии, принципы составления толковых и отраслевых словарей, а также современное развитие цифровой и корпусной лексикографии. В статье в виде целостного и связного текста рассматриваются критерии отбора слов при формировании лексикографических источников, методы семантизации (толкования), терминологическая унификация и возможности компьютерной лексикографии.
Ключевые слова: лексикография, толковый словарь, отраслевой словарь, терминология, семантизация, неологизм, корпусная лексикография, электронный словарь, лексическая база, унификация, научный стиль.

Annotation: This article provides a systematic analysis of the theoretical and practical issues of modern Uzbek lexicography, the principles of compiling explanatory and specialized dictionaries, and current developments in digital and corpus lexicography. It presents a comprehensive and coherent discussion of the criteria for word selection in the development of lexicographic resources, methods of semantization (definition and interpretation), terminological unification, and the capabilities of computational lexicography.
Keywords: lexicography, explanatory dictionary, specialized dictionary, terminology, semantization, neologism, corpus lexicography, electronic dictionary, lexical database, unification, academic style.

Til — jamiyat bilan birga uzluksiz rivojlanuvchi, uning ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy hamda madaniy taraqqiyotini o‘zida aks ettiruvchi murakkab va dinamik tizimdir. Jamiyatda yuz beradigan har bir o‘zgarish va yangilik eng avvalo tilning lug‘at tarkibi (leksikasi)da o‘z ifodasini topadi. Ushbu boy va rang-barang leksik manbani tartibga solish, ilmiy jihatdan tahlil qilish, muayyan tizimga solish hamda kelajak avlodga bebaho meros sifatida yetkazish leksikografiya (lug‘atshunoslik) fanining

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

zimmasiga tushadi. Leksikografiya amaliy va nazariy yo‘nalishlarni o‘zida muassam etgan tilshunoslikning alohida tarmog‘i bo‘lib, u lug‘at tuzish amaliyotini hamda lug‘atlar tuzishning ilmiy-nazariy tamoyillarini tadqiq etadi. Zamonaviy dunyoda ilm-fan va texnika sohasidagi keskin sakrashlar, xalqaro aloqalarning kengayishi hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining shiddatli rivojlanishi leksikografiya fani oldiga mutlaqo yangi vazifalar va murakkab masalalarni qo‘ymoqda. O‘zbek tilshunosligida ham izohli va sohaviy lug‘atlarni yaratish bo‘yicha ulkan tajriba toplangan bo‘lsa-da, XXI asr talablari va raqamli davr sharoitida lug‘atchilik amaliyotini tubdan isloh qilish, zamonaviy metodologik va kompyuter modellariga tayanish zarurati yuzaga keldi. Leksikografiya yunoncha "lexikon" (lug‘at, so‘z) va "grapho" (yozaman) so‘zlarining birikuvidan tashkil topgan bo‘lib, lug‘atlar va ularni tuzish qoidalari haqidagi ta’limotni bildiradi. U tilshunoslikning boshqa bo‘limlari — leksikologiya, semasiologiya, etimologiya, fonetika, grammatika hamda stilistika bilan uzviy bog‘liq. Lug‘atchilik fani jamiyatda bir qancha muhim funksiyalarni bajaradi. Ular sirasiga tilning leksik boyligini namoyon etuvchi axborot-ma’rifiy funksiya, adabiy til me’yorlarini belgilovchi normativ funksiya, millatlararo va sohalararo muloqotni ta’minlovchi kommunikativ funksiya hamda xalqning o‘tmishi va dunyoqarashini saqlovchi madaniy-tarixiy funksiyalarni kiritish mumkin.

O‘zbek lug‘atchilik maktabi boy va sharafli tarixga ega. Mahmud Qashqariyning "Diwan Lughat at-Turk" (Turkiy so‘zlar devoni) asari nafaqat turkiy leksikografiyaning, balki dunyo lug‘atchilik san’atining eng nodir durdonalaridan biri hisoblanadi. Undan so‘ng Alisher Navoiy davri va undan keyingi asrlarda yaratilgan "Sanglax", "Abushqa" kabi lug‘atlar o‘zbek lug‘atshunosligining poydevorini tashkil etdi. XX asrda va mustaqillik yillarida o‘zbek leksikografiyasi sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi. 1981-yilda nashr etilgan 2 jildlik hamda 2006–2008-yillarda chop etilgan 5 jildlik “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” bu sohadagi yirik ilmiy burilish bo‘ldi. Biroq jamiyatning bugungi taraqqiyoti ushbu manbalarni doimiy ravishda boyitib va yangilab borishni talab etmoqda.

Izohli lug‘at — adabiy tilning leksik va semantik tizimini, so‘zlarning ma’no strukturasini, uslubiy imkoniyatlarini hamda grammatik xususiyatlarini aks ettiruvchi bosh leksikografik manbadir. Zamonaviy izohli lug‘atni tuzish jarayonida tilshunoslar qator murakkab masalalarga duch kelishmoqda. So‘nggi o‘n yilliklarda globallashuv va internet manbalarining ommasi tufayli o‘zbek tiliga ko‘plab xalqaro so‘zlar kirib keldi. Brend, startap, autsorsing, frilanser, blokcheyn, sun’iy intellekt kabi tushunchalarni izohli lug‘atlarga kiritishda so‘zning qo‘llanish chastotasi, adabiy tilda mustahkamlanish darajasi hamda milliy muqobilining bor-yo‘qligi chuqur tahlil qilinishi lozim. Lug‘atshunos vaqtinchalik jargonlar bilan barqaror neologizmlar o‘rtasidagi chegara va mezonlarni aniq belgilab olishi kerak. So‘zning ma’no strukturasidagi o‘zgarishlarni to‘g‘ri aks ettirish ham izohli lug‘atning sifat ko‘rsatkichidir. Ko‘plab so‘zlar jamiyat rivojlanishi bilan yangi ko‘chma yoki kasbiy ma’nolarga ega bo‘lmoqda. Izohli lug‘atlarda semantizatsiya (izohlash)ning deskriptiv (tavsifiy), sinonimik va antonimik usullari mutanosib ravishda qo‘llanishi kerak. Bunda izohlarning sodda, lisoniy mantiqqa mos va aniq bo‘lishiga erishish ustuvor hisoblanadi. Shu bilan birga, lug‘atdagi uslubiy ishoralar (pometalar) tizimini takomillashtirish, eskirgan so‘zlar (arxaizmlar) va tarixiy so‘zlar (tarixizmlar) o‘rtasidagi farqlarni, so‘zlashuv va kitobiy uslubga oid birliklarni to‘g‘ri belgilash muhim ahamiyatga ega.

Sohaviy (terminologik) lug‘atlar esa muayyan fan, texnika, iqtisodiyot, tibbiyot, huquq va boshqa maxsus jabhalardagi atamalar majmuasini qamrab oluvchi va ularning ilmiy ta’rifini beruvchi manbalardir. Termin oddiy umumiste’moldagi so‘zdan bir ma’nolilikka intilishi, emotsionallikdan xoli

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

ekani hamda muayyan sohaning mantiqiy apparatida aniq o‘ringa ega ekanligi bilan ajralib turadi. Bugungi sohaviy leksikografiyada eng asosiy muammolardan biri — bu terminologik variativlik va tarqoqlikdir. Turli mualliflar yoki nashriyotlar tomonidan tayyorlanayotgan sohaviy lug‘atlarda bir xil tushunchaga har xil tarjima va ta’riflar berilishi ilmiy matnlarda va amaliyotda chalkashliklarni keltirib chiqarmoqda. Yana bir dolzarb masala — xorijiy tillardan kirib kelayotgan atamalarni ko‘r-ko‘rona kalkalash va qabul qilish natijasida milliy terminologik bazaning zaiflashuvidir. Bularning yechimi sifatida sohaviy atamalarning o‘zbekcha aniq muqobillarini ishlab chiqish hamda Respublika Terminologiya komissiyasi va soha mutaxassislari hamkorligida yagona unifikatsiya va standartlashtirish ishlarini olib borish lozim. An’anaviy qog‘oz lug‘atlar davridan raqamli axborot jamiyatiga o‘tish leksikografiyada tub burilish yasadi. Elektron lug‘atlar va korpus leksikografiyasi bugun fanning yetakchi yo‘nalishiga aylandi. Elektron lug‘atlar hajm chegarasining yo‘qligi, tezkor qidiruv imkoniyati, interaktivligi va ma’lumotlarni doimiy yangilab borish qulayligi bilan ajralib turadi. Korpus leksikografiyasi esa lug‘at tuzishda gipotetik (taxminiy) misollarga emas, balki real matnlardan olingan millionlab kontekstual misollarga tayanadi. Milliy til korpusi yordamida so‘zlarning tildagi amaldagi qo‘llanish chastotasi, birikuvchanlik imkoniyatlari hamda ma’no turlari aniq statistik ko‘rsatkichlar orqali namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilining milliy korpusini yaratish va uning bazasida ko‘p tilli hamda izohli elektron lug‘atlarni shakllantirish davlat ahamiyatiga molik strategik vazifadir. Zamonaviy leksikografiya amaliyotini muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun bir qator muhim amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim. Birinchidan, izohli va sohaviy lug‘atlarni tuzish jarayoniga nafaqat tilshunoslarni, balki soha mutaxassislari (shifokorlar, muhandislar, huquqshunoslar, iqtisodchilar) hamda IT-dasturchilar va kompyuter tilshunosligi mutaxassislarini integratsiyalashgan holda jalb etish zarur. Ikkinchidan, o‘zbek adabiy tilining barcha izohli va sohaviy lug‘atlarini o‘zida jamlagan yagona milliy interaktiv onlayn platformani va mobil ilovalarni yo‘lga qo‘yish lozim. Uchinchidan, atamashunoslik ko‘rsatkichlarini muvofiqlashtirish va yangi qabul qilingan atamalarni tezkor ravishda amaliyotga joriy etib borish talab etiladi. To‘rtinchidan, sohaviy atamalarning ingliz, rus va boshqa xalqaro tillardagi muqobillari berilgan ko‘p tilli sohaviy lug‘atlar tarmog‘ini kengaytirish zamon talabidir.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy leksikografiya shunchaki so‘zlarni to‘plab, alifbo tartibida joylashtirish amaliyoti emas, balki tilning yashashi, rivojlanishi va xalqaro maydondagi nufuzini ta’minlovchi murakkab nazariy-amaliy tizimdir. Zamonaviy izohli va sohaviy lug‘atlarni tuzishda an’anaviy milliy leksikografik tajribalarni zamonaviy raqamli texnologiyalar va korpus tilshunosligi yutuqlari bilan uyg‘unlashtirish zarur. O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini oshirish, ilm-fan va texnikadagi atamalar chalkashligining oldini olish hamda kelajak avlod uchun boy va mukammal leksik bazalarni yaratish bugungi lug‘atshunos olimlar va mutaxassislarning eng asosiy vazifasi bo‘lib qolmoqda. Bu borada amalga oshiriladigan tizimli va ko‘lamdor tadqiqotlar o‘zbek tilshunosligini dunyo standarti darajasiga olib chiqishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. Tahrir kengashi raisi A.Madvaliyev. – Toshkent: "O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008.
2. Begmatov E. O‘zbek leksikografiyasi tarixi va nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2011.
3. Madvaliyev A. O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

4. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Leksikologiya va leksikografiya bo‘limi). – Toshkent: Sano-standart, 2018.
5. Shcherba L.V. Ocherednaya problema yazykoznaniya: Opyt obshchey teorii leksikografii. – Moskva: Nauka, 1974.
6. Dubichinsky V.V. Teoreticheskaya i prakticheskaya leksikografiya. – Moskva-Xarkov: Flinta, 2008.
7. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. – Toshkent: Universitet, 2003.